

**Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
Осередок НТШ у Черкасах
Студентське наукове товариство**

ХІ БОГДАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Матеріали

Всеукраїнської наукової конференції

Черкаси – 2021

УДК 94(477)
О-42

*Схвалено до друку Вченою радою Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького (Протокол № 4 від 17 лютого 2021 р.)*

Редакційна колегія:

д.і.н., проф. Ю. П. Присяжнюк (головний редактор), д.і.н., доц. К. В. Івангородський (відповідальний секретар), д.і.н., проф. В. Ф. Боєчко, д.і.н., проф. О. О. Драч, д.і.н., проф. Н. І. Земзюліна, д.і.н., проф. О. В. Марченко, д.і.н., проф. В. В. Масненко, д.і.н., проф. А. Г. Морозов, д.і.н., проф. Л. І. Синявська, д.і.н., проф. А. Ю. Чабан, к.і.н., доц. О. О. Мазур, к.і.н., доц. В. О. Кіреєва, к.і.н., доц. Ю. М. Михайлюк, к.і.н., доц. А. І. Темченко, к.і.н. А. І. Касян, Д. В. Хоменко (технічний секретар)

Рецензенти:

В. В. Тельвак – д.і.н., проф. каф. всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка;
С. В. Корновенко – д.і.н., проф. каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького;
О. А. Житков – д.і.н., доц. каф. історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

О-42

Одинадцяті Богданівські читання : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції : збірник наукових праць / редкол.: Ю. Присяжнюк (гол. ред.) [та ін.]. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2021. – 204 с.
ISBN 978-966-363-460-2

Збірник містить матеріали наукових доповідей, виголошених на пленарному та секційних засіданнях Всеукраїнської наукової конференції «Одинадцяті Богданівські читання», яка відбулася в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького 9–10 грудня 2020 р. Широкий тематичний спектр охоплює наукову проблематику від постаті Б. Хмельницького, історії козацтва та України загалом до царин археології, етнології, краєзнавства, всесвітньої історії, міжнародних відносин, філософії.

Нові епістемологічні підходи та оригінальні інтерпретаційні сюжети авторів роблять збірник привабливим не лише для професійних істориків, а й громадсько-політичних діячів, усіх, хто цікавиться актуальними проблемами сучасної гуманітаристики.

УДК 94(477)

ISBN 978-966-363-460-2

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2021
© Осередок НТШ у Черкасах, 2021
© Автори статей, 2021

З М І С Т

Віталій Масненко. Богданіські читання як науково-дослідна практика молодих істориків (замість передмови).....	6
--	---

Богдан Хмельницький і його доба

Чава Ігор. Образ Богдана Хмельницького в працях польських істориків початку ХХ ст	9
Головченко Максим. Богдан Хмельницький у візії сучасників і нащадків: у пошуках «об’єктивного» історичного портрету гетьмана	13
Сидоренко Андрій. Військова діяльність Богдана Хмельницького в оцінках генерал-хорунжого Всеволода Петріва	16
Фареній Ігор. Концепція «козацької революції» у науковій спадщині Михайла Покровського	20

Методологія, історіографія, джерелознавство та спеціальні галузі історичної науки

Скитиба Інна. Джерела з історії України періоду козацької революції середини ХVІІ ст.....	24
Сухонос Максим. Козацтво «на тлі» шляхти : історія степового лицарства в працях Н. Яковенко	27
Забудкова Ольга. Статистичні видання Російської імперії ХІХ – на початку ХХ ст. як джерела з історії міст сучасної Луганщини	30
Марев Олександр. Історіографія діяльності РПЦ на території України (1861–1874 рр.): аналіз концепцій.....	35
Філімонов Дмитро. Рукописні плани кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. залишків укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. у зібранні ДНІМ.....	38
Присяжнюк Юрій, Островський Олег. Холодноярські повстанці в історичній пам’яті: методологічні аспекти дослідження.....	43
Ткаченко Віктор. Писанкарство на Черкащині у 20-х рр. ХХ ст. (за архівними та історіографічними матеріалами).....	46
Полтавець Наталія. Селянська молодь 1920-х рр. у наративах сучасників	51
Соляник Катерина. Суспільно-політичний розвиток білоруських земель у складі Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період: історіографічний аспект	54

ціальних історіографічних досліджень з історії православної церкви в Україні видано дуже мало. Дослідження конфесійного та суспільного аспектів діяльності РПЦ в Україні 1861–1874 рр. усе ще перебуває на початковій, але конструктивній стадії.

1. Лиман І. *Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861)* / І. Лиман. – Запоріжжя : РА, 2004. – 400 с.
2. Пилипенко О. *Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII–XIX ст.* / О. Пилипенко // *Сіверянський літопис*. – 2017. – № 4. – С. 205–214.
3. Уваров С. *Православие. Самодержавие. Народность* / С. Уваров. – М. : Эксмо, 2016. – 489 с.
4. Сытин И. *Великая Реформа. 1861–1911.* / И. Сытин. – М. : Изд-е Товарищества И. Д. Сытина, 1911. – 1718 с.
5. Грекулов Е. *Русская церковь в роли помещика и капиталиста* / Е. Грекулов. – М. : Атеист, 1930. – 153 с.
6. Оглоблин О. *Українська церковна історіографія [Електронний ресурс]* / О. Оглоблин. URL : <file:///C:/Users/38068/Downloads>.
7. Оранский К. *Ново-Московский Свято-Троицкий собор* / К. Оранский // *ЗООИД*. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 829–832.
8. Ляликов Ф. *Церковь св. великомученицы Екатерины, в Херсонской крепости* // *ЗООИД*. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 329–331.
9. *Ведомость о суммах, назначенных к отпуску из казны 1871 г. на содержание причтам городских и сельских церквей Киевской епархии* // *Киев. епарх. ведом.* – 1871. – Часть официальная. № 18. – С. 190–193.
10. *Обращение к мирянам* // *Херсон. епарх. ведом.* – 1863. – Часть официальная. № 9. – С. 105–108.
11. *Положение о начальных народных училищах* // *Екатер. епарх. ведом.* – 1874. – № 9. – С. 78–79.
12. *Добрюклонский А. Советник по истории Российской церкви* / А. Добрюклонский. – Х., 1888. – 605 с.
13. *Історія релігії в Україні. – У 10 т.* / Ред. А. Колодний та ін. ; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. Сковороди. – К. : УЦДК, 1996. – 373 с.
14. *Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон : образ крізь епоху, епоха крізь образ* / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 2004. – 374 с.
15. *Сергієнко А. Церковні зміни в Російській імперії в 60–70-х роках XIX століття* / А. Сергієнко // *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія*. – 2009. – Вип. 98. – С. 45–48.

Дмитро Філімонов

РУКОПИСНІ ПЛАНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. ЗАЛИШКІВ УКРІПЛЕНЬ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1735–1739 рр. У ЗІБРАННІ ДНІМ

Під час Кримської кампанії 1736 р. на шляху руху Дніпровської армії від р. Оріль до Перекопу, що пролягав лівим берегом р. Дніпро, було споруджено велику кількість тимчасових земляних укріплень. За

своїми розмірами та особливостями інженерного влаштування вони поділялися на редути, шанці й ретраншементи. Ці форпости зазвичай будувалися на стратегічно важливих ділянках шляху, по якому рухалися війська, а саме біля переправ, розвилок і перехресть доріг – у пунктах, зручних для спостереження за навколишньою місцевістю. Основне їхнє призначення полягало в підтримці комунікаційного сполучення між Дніпровською армією, що вела бойові дії у пониззі Дніпра і в Криму, та Українською лінією.

Попри високу дослідницьку зацікавленість подіями російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що спостерігається в історіографії протягом останніх років, тема інженерної складової цього військового конфлікту лишається маловивченою проблематикою. Причина цього полягає насамперед у недостатній кількості джерел, і в першу чергу картографічних. На сьогодні найбільш ґрунтовним дослідженням, у якому представлені креслення та описи багатьох фортифікаційних споруд, побудованих на території Нижнього Придніпров'я в 1736–1739 рр., залишається твір Ф. Ф. Ласковського [1, 341–374; 2, 45–48]. Також В. О. Ленченко опублікувало серію планів Хортицького ретраншементу 1737–1739 рр. [3]. Нещодавно у фондах Російського державного військово-історичного архіву виявлено карту розташування та інженерний план Усть-Самарського ретраншементу, датовані 1736 р. [4; 5]. Ще один доволі специфічний комплекс картографічних джерел віднайдено у фондових сховищах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ) – це рукописні плани залишків фортифікаційних споруд періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що розташовувалися у межиріччі Орелі та Самари, Нижньому Присамар'ї й Північному (Верхньому) Надпоріжжі, складені у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Унаслідок знищення під час Другої світової війни інвентарних книг музею неможливо точно встановити, у які роки та ким були складені ці креслення. Але можна припустити, що вони виконані або самим Д. І. Яворницьким, або за його безпосередньою ініціативою та участю.

Метою статті є розгляд рукописних планів кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. з фондів ДНІМ, що містять креслення залишків фортифікаційних споруд періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Перші два креслення являють собою зображення редуту, розташованого на північ від сучасного смт. Петриківка Дніпропетровської області. На обох планах показано рештки типового подвійного редуту. Останній становив земляну споруду, що складалася з двох невеликих квадратних редутів, проміжок між якими з напільного боку прикривався ретраншементом у вигляді тупого кута, а з горжі (тильного боку) – бруствером у вигляді прямої лінії. Обидва плани мають орієнтацію за сторонами світу (горизонту), для цього на них показано стрілка, зорієнтована по лінії південь-північ. Позначення масштабу на планах відсутні, усі розміри подані в сажнях і показані безпосередньо поруч з фортифі-

каційними елементами. На кресленнях містяться зображення профілів валу та рову [6; 7].

Згідно з письмовими джерелами, зображений на планах подвійний редут було споруджено передовими колонами Дніпровської армії на самому початку її походу на Крим у квітні 1736 р. Залишки цього укріплення виявлені та візуально обстежені у 2015 р. Багаторічне розорювання поверхні призвело до значної деформації зовнішнього виду земляних фортифікаційних елементів споруди. Але навіть не зважаючи на це, контури залишків укріплення сьогодні все ще доволі добре проглядаються на супутниковій карті Google Maps. При цьому вони загалом збігаються з формою та розмірами укріплення, зображеного на кресленнях, виявлених у фондах ДНІМ: загальна довжина – близько 170 м, ширина – близько 80 м. Залишки цього подвійного редуту розташовані на відстані близько 6,5 км на північ від північної околиці смт. Петрівка та близько за 2,6 км на північ від північної околиці с. Жовтнєве Петрівського району Дніпропетровської області [8, 130–138].

Наступний виявлений план являє зображення залишків Усть-Самарського ретраншементу. Цю потужну тимчасову оборонну споруду було побудовано у кінці квітня 1736 р. на лівому березі лівої дніпровської притоки р. Самара, у її гирлі, на території півострова Ігрені (зараз в межах м. Дніпро). Ретраншемент став головним укріпленням серед російських форпостів, споруджених у пониззі р. Самара, та однією з основних проміжних баз постачання Дніпровської армії. Для забезпечення останньої в Усть-Самарі були влаштовані великі склади. Провізія та фураж до них надходили суходільним шляхом з Царичанки й водним по Дніпру з Кременчука та Переволочної [9, 20–22].

Креслення решток Усть-Самари має стрілку, що вказує на північ. На ньому присутня масштабна лінійка (М 1: 1000). На плані зображено залишки валів ретраншементу (загальна площа периметру становить близько 6 га), які сьогодні майже повністю затоплені водами Дніпровського водосховища та зруйновані будівництвом. Особливо гарно зберігся на момент складання плану південний вал укріплення з двома реданами. Крім самих залишків Усть-Самарського ретраншементу, на кресленні показано такі гідроніми й топоніми, як р. Дніпро, р. Самара, мис Попов шпиль, острів Майський та курган або висока дюна Люба могила. У поясненнях містяться умовні позначення рослинності та особливостей рельєфу: дерева та кущі, луки, болота, піски. Латинськими літерами позначені: А – залишки будівлі; В – культурний шар; С – криниця; D – ворота; Е – чільний бастион; F, Q – тильні бастиони [10].

Ще одна група планів, виявлених у сховищах ДНІМ, представляє креслення шанця Вороного. Цю фортифікаційну споруду було побудовано наприкінці квітня 1736 р. у північній частині порожистої течії р. Дніпро, на правому березі лівої дніпровської притоки р. Ворона, поблизу місця переправи через неї Дніпровської армії. Шанець, як і всі інші подібні оборонні споруди, що виникли під час кампанії 1736 р.,

виконував функції однієї з проміжних баз постачання Дніпровської армії та пункту зв'язку між нею та Українською лінією. Слід зазначити, що плани з фондів ДНІМ на сьогодні є єдиним джерелом, що дають уявлення про вигляд цієї фортифікаційної споруди, залишки якої затоплені водами Дніпровського водосховища.

Перший документ – це «План земли Вороновской, Новомосков. с нанесением курганов». За допомогою цього креслення визначається місце розташування укріплення. На плані зображено правий берег нижньої течії р. Ворона з позначенням давніх курганів. Також на зазначеному кресленні у східному напрямку від с. Вороне (Миклашево), вище за течією від гирла Вороної, на краю схилу її правого корінного берега, нижче гирла б. Губернаторова, схематично позначено «Укрепление 1735–1736» – це і є залишки шанця Вороного. Споруда має вигляд трьох чотирикутників, з'єднаних між собою прямими короткими лініями [11].

Два наступних плани містять зображення залишків самого шанця Вороного. Перший документ під назвою «План земляного укрєпления в селе Вороном, Екатеринославской губ., Новомосковск. у., в ½ версты от усадьбы Андрея Михайловича Миклашевского» [12]. За характерними правилами російського правопису цей план датується кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Він може бути тим самим кресленням, про яке згадував Д. Яворницький в описі залишків укріплення біля р. Вороної [13, 162]. Виконано креслення на масштабному-координатному папері. Стрілка, що вказує північ, відсутня.

Другий план шанця Вороного має назву «План крєпости біля с. Вороного [А. М. Миклашевського]» [14]. Ймовірно, його було зроблено під час роботи Дніпрогесівської експедиції в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Хоча на кресленні присутня масштабна лінійка, але додатково всі розміри, що подані у сажнях, показані поруч з фортифікаційними елементами споруди. Будь-яке позначення сторін світу відсутнє.

Попри те, що креслення шанця Вороного на двох виявлених планах у деталях дещо відрізняються одне від одного в зображенні елементів фортифікації та їхніх розмірах, усе ж таки доволі точно можна з'ясувати загальний вигляд цього укріплення. Фронт шанця було звернуто до заходу та північного заходу. Горжева частина звернута до р. Ворона, тобто до сходу. Вся споруда видовжена з півдня до північного сходу. Загальна довжина її укріплень дорівнювала близько 85 саж. (180 м). Загальна площа усієї споруди була трохи більшою за 2 га. В основу фортифікаційного комплексу шанця Вороного покладено ідею двох редутів, з'єднаних між собою бруствером у вигляді ламаної лінії.

Отже, віднайдені у фондах ДНІМ рукописні плани решток земляних укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., складені у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст., становлять окремий дуже важливий комплекс джерел для вивчення цих фортифікаційних споруд. Ці графічні документи здатні разом з картографічними матеріалами ХVІІІ ст. допомогти провести локалізацію на місцевості та з'ясувати

особливості інженерного влаштування різних типів тимчасових польових укріплень, таких як редути на території межиріччя Орелі та Самари, ретраншементу Усть-Самарського в гирлі р. Самара та шанця Вороного в пониззі р. Вороної. Потрібно продовжити пошуки, зокрема великий комплекс планів залишків укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. може міститися в археологічних звітах кінця 1920-х – 1940-х рр.

1. Ласковский Ф. Ф. *Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II* / Ф. Ф. Ласковский. – С.Пб. : Тип-я Импер. АН, 1865. – Ч. 3. – 1020 с.
2. Ласковский Ф. Ф. *Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России* / Ф. Ф. Ласковский. – С.Пб. : - Тип-я Импер. АН, 1866. – 74 с.
3. Ленченко В. *Хортицький ретраншемент* / В. Ленченко // *Пам'ятки України : історія та культура*. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 70–77.
4. *Карта ретраншемента Усть-Самарского с облегающею ситуациею даже вновь до означенного места ретраншемента* // *Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА)*. – Ф. 349. – Оп. 40. – Спр. 1021.
5. *План Усть-Самарского ретраншемента в какой ныне доделки состоит декабря по 1-е число сего 1736 году* // РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 40. – Спр. 1019.
6. *План Радуги* // *Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ)*. – Арх. № 836/КН – 38824.
7. *Плян фортеці «Радуга» коло с. Петриківки на північ* // ДНІМ. – Арх. № 841/КН – 38829.
8. Філімонов Д. Г. *Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редути періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр.* / Д. Г. Філімонов // *Вісник Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара. Серія : Історія та археологія*. – Д., 2016. – С. 129–141.
9. Філімонов Д. Г. *Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я* / Д. Г. Філімонов // *Історичне Присамар'я : зб. наук.-досл. пр. – Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020*. – С. 5–72.
10. *Плян Усть-Самарської фортеці* // ДНІМ. – Арх. № 849/КН – 38832.
11. *План земли Вороновской, Новомосковск. с нанесением курганов* // ДНІМ. – Арх. № 814/КН – 38802.
12. *План земляного укрепления в селе Вороном, Екатеринославской губ., Новомосковск. у., в ½ версты от усадьбы Андрея Михайловича Миклашевского* // ДНІМ. – Арх. № 129/КН – 38118.
13. *План крѣпости біля с. Вороного [А. М. Миклашевського]* // ДНІМ. – Арх. № 808/КН – 38796.
14. *Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу* / Д. І. Яворницький. – Д. : АРТ-ПРЕС. – Ч. 1. – 312 с.

